EVOLUȚIA VELARELOR [c], [g] URMATE DE [ă], [î] ÎN GRAIURILE ROMÂNEŞTI DIN UNGARIA

Maria MARIN
(Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan - Al. Rosetti“ din Bucureşti)

1. Cercetările dialectale recente întreprinse în comunitățile româneşti din afara hotarelor țării relevă o serie de trăsături comune graiurilor vorbite în medii aloglote şi celor din interiorul frontierelor. Întrucât majoritatea graiurilor la care ne referim se vorbesc pe vechi teritorii româneşti, situate în apropierea granițelor României (incluse în statele vecine în urma unor evenimente istorice), ele aparțin, în mod firesc, dialectului dacoromân şi sunt reprezentative pentru una sau alta dintre subunitățile acestuia. Totodată, aceste graiuri prezintă particularități comune cu idiomuri româneşti situate, uneori, la distanțe de mii de kilometri.

2. Prezentele observații pornesc de la investigațiile de teren întreprinse în ultimii ani ai secolului trecut (1993–1999) în nouă localități cu populație românească din estul Ungariei[1].

1.2. Una dintre constatările prilejuite de aceste cercetări se referă la faptul că în consonantismul idiomurilor româneşti din Ungaria acționează, în general, două tendințe contradictorii: pe de o parte, î n m u i e r e a consoanelor, adeseori ajungând până la palatalizare, şi, pe de altă parte, d u r i f i c a r e a, determinând,

[1] Este vorba de localitățile: Bedeu (= B), Apateu (= A), Săcal (= S), din județul Hajdú – Bihar, Micherechi (= M), Jula (= J), Otlaca-Pustă (= OP), Chitighaz (= C), Bătania (= Bt) din județul Békés şi Cenadul Unguresc (= CU) din județul Csongrád (cf. Marin 2000, 197).

BDD-V1896 © 2005 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)

în multe cazuri, depalatalizarea. Cele două fenomene se manifestă, în grade diferite, la majoritatea tipurilor de consoane: bilabiale, labiodentale, dentale, fricative, lichide şi chiar velare. Acţiunea celor două tendinţe opuse este evidentă în toate localităţile cercetate şi conferă graiurilor româneşti din Ungaria o fizionomie aparte, adesea nemaiîntâlnită în alte graiuri dacoromâne[2].

Drept urmare, aici pot apărea, uneori în vorbirea aceluiaşi informator, forme precum: *lḭe fac, lḭemn, cárḭe* (pron.), *dḭe* alături de *lángăn* „leagăn“, *melág* „meleag“, *olácă* „oleacă“, *cără* (s.n. pl.), *păhără, nắşte* „nişte“, *n-o fost* „ne-a fost“, *câtodátă, dă* (prep.), *tădaúna* ş.a.

2. Fenomenul palatalizării se întâlneşte şi la oclusivele velare [c], [g], după care vocalele centrale [ă], [î] sunt înlocuite cu vocalele anterioare [e], [i] şi, în consecinţă, acestea devin mediopalatale (cf. Avram 1999, 25).

2.1. Termenul *palatalizare* în acest context a fost folosit de către Romulus Todoran în legătură cu forma *călḱiḭ* din subdialectul crişean (Todoran 1956, 46) şi de către Magdalena Vulpe în legătură cu varianta *skintéḭ* din subdialectul maramureşean (Tratat, 329).

2.2. În graiurile româneşti din Ungaria, particularitatea se întâlneşte, în mod frecvent, în toate punctele anchetate şi la toţi informatorii: *ḱelĉáu̯ă* (S VIIIc)[3] < *căliceauă* (diminutiv de la *cale*[4]), *ḱepíţă* „căpiţă“ (B VIIIa, S VIIIa, VIIc), *ḱiĉulíe* (CU VIIa) < *căciulie* „căpăţână de usturoi“ (v. DA, s.v. *căciúlă*), *ḱiméşe* (A VIIc, S VIIIb, M VII, C VIIa), pl. *ḱiméşḭ* (B VIIb, c, A VIIa, b, c, S VIIb, C VIIb, Bt VIIIa, VIIa, b), *ḱinepíşte* (B VIIa), pl. *ḱinepíşt'* (A VIIIa), *ḱişléj* „câşlegi“ (Bt VIIa), *nikerí* „nicăieri“ (Bt VIIIa, VIIa, CU VIIIb), *skintéḭe* (S VIIb,

---

[2] Este acceptată ideea că ambele fenomene reprezintă tendinţe interne contrarii ale limbii române şi că o cronologie sigură în privinţa manifestării lor nu se poate stabili. Totodată, se consideră că acestea „s-au manifestat în anumite epoci cu mai multă sau mai puţină intensitate în diferite perioade, pe arii diferite, în diferite contexte fonetice, putând fi stimulate sau împiedicate în acţiunea lor de anumiţi factori lingvistici sau chiar extralingvistici” (Faiciuc 1983, 110; subl. n., MM).

[3] Pentru a sublinia frecvenţa şi caracterul general al fenomenului în discuţie, am notat, pe lângă siglele localităţilor, şi indicaţiile privind informatorii în idiomul cărora acesta este ocurent. Pentru siglele informatorilor şi semnificaţia lor, v. Gl. Olt., VIII, n. 3.

[4] În DA, s.v. *cále*, este atestat diminutivul *căliceá*, preluat din *Lexiconul de la Buda*, dar şi cu citate din Simion Florea Marian, *Insectele în limba, credinţele şi obiceiurile românilor. Studiu folkloristic*, Bucureşti, 1903, 174, şi din Tudor Pamfile, *Agricultura la români*. Studiu etnografic..., Bucureşti, 1913, şi considerat „rar, neobişnuit”.
Nu credem că greşim dacă afirmăm că şi *chelceá*, tratat în DA separat, s.v., şi prezentat drept un derivat diminutiv de la *cálce* (atestând acelaşi fenomen al trecerii lui *că* la *che*), reprezintă, în realitate, un diminutiv al lui *cale*. Citatul ilustrativ poate fi foarte bine interpretat în sensul propus de noi: *Prin vălcele, / Tot chelcele* (revista „Ion Creangă”, III, 151).

BDD-V1896 © 2005 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)

c, Bt VIIb, CU VIIa), pl. *sk̆intéi̯* (S VIIb, Bt VIIb, CU VIIa, V); *Øelbenitúr'* „pete galbene“ (C VIIIa), *să-ŋØelbenŸ* (M VII), *s-a-ŋØelbeńít* (B V), *Øiínă* „găină“ (S VIIb), pl. *Øiiń* (S VIIIa), cu variantele de pl. *Øiíne* (S VIIb) şi *Øíne* (A VIIIa), *Øindésc* (C VIIb), *să Øindi̯éască* (C VIIIa) ş.a.

Alături de formele cu oclusivele velare devenite mediopalatale, se întâlnesc şi cazuri care prezintă un stadiu incipient al palatalizării şi în care vocalele apar sub forme intermediare: [ĕ] (situată între [ă] şi [e], respectiv [î] (situată între [î] şi [i], iar consoanele în variantele [ǩ] (între [k] şi [ḱ] şi, respectiv, [g˙] (între [g] şi [Ø]). Atestate în toate localităţile, acestea cunosc o frecvenţă mai ridicată în Chitighaz: *bibliotéǩĕ* (M VIIIa), *daǩĕ* (M VII, C VIIb), *dáskel* (C VIIIa), *dăspiǩĕm* (C V), *femei̯áskĕ* (C VIIIa), *îŋǩĕ* (C VIIIa), *ǩĕ* (B VIIa, C VIIIa, VIIIb, V), *ǩĕdi̯éa̯u* (S VIIIc), *ǩînd* (C VIIIa, V), *ǩíť'e* (C VIIb, c), *mái̯ǩĕ* (C VIIb), *să peţáskĕ* (C VIIIa), *skepătát* „apus, vest“ (C VIIIa), *sǩíndur'* (C VIIIa), *sǩîntéi̯e* (S VIIc); *să g˙indi̯éaskĕ* (C VIIIa), *lîŋg˙eli̯ĕ̂u* „un fel de plăcintă“ (C VIIb). Mai rar, a fost întâlnită velara păstrată (neanteriorizată): *kĕ* (M VIIIb, C VIIIa), *dakĕ* (C VIIIa).

2.3. În literatura de specialitate, modificarea este corelată cu evoluţia vocalelor centrale [ă], [î] la vocale anterioare [e], [i]. Se consideră că, pentru a se produce această transformare, este necesar ca vocalele să îndeplinească următoarele condiţii:

– să se afle în poziţie neaccentuată (Puşcariu 1924–1926, 715; Tratat, 292);

– să se găsească în poziţie protonică (Puşcariu, *ibidem*);

– să aibă în silaba următoare o vocală anterioară (Puşcariu, *ibidem*; Urieţescu 1987, 159).

Cuvintele discutate de Sextil Puşcariu în articolul citat: *chiméşe, chiminéţ* < *căminéţ*[5], *chitinél* < *cătinél*, cu varianta *chitingán, chepcél* < *căucél* (cf. Avram 2001, 75-79), *ghínă* < *gheínă, chelerábă* < *călărábă, gheoáce* ş.a., toate incluse ulterior în DA şi, mai târziu, citate de către Dorin Urieţescu (1987, 156), îndeplinesc, într-adevăr, cele trei condiţii.

[5] Varianta *chiminéţ* pentru *căminéţ* „piatră tăiată în patru dungi, pusă de-a lungul peretelui, cât ţine vatra, ca să nu se aprindă peretele de lemn”, atestată pe Târnave, este preluată de Sextil Puşcariu din *Glosarul* lui Alexiu Viciu (v. DA, s.v. *cămín*); ea apare însă (cu pluralul *chimineţi*), cu un sens apropiat, „strat din bucăţi de cărămidă înălţat în cele patru colţuri ale cuptorului (de ars varul sau vasele de ceramică) pentru protejarea parilor din construcţia acestora”, şi în două localităţi din zone diferite ale Munteniei: pct. 701, Tăriceni, judeţul Prahova, şi pct. 812, Gheboaia, judeţul Dâmboviţa (v. Gl. Munt., s.v. *chiminéţ*).

BDD-V1896 © 2005 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)

Unele exemple din graiuri contrazic însă părerile emise în legătură cu această condiționare.

Astfel, pe de o parte, forme ca *bukéț* „bucăți“ (Bt VIIb), *ḱéi̯erʲ* „caiere“ (M VII), care presupune o posibilă variantă cu [a] > [ă] prin alternanță fonetică: *cáier* — pl. **cắierʲ* (cf. *báier* — pl. *bắieri*), *călḱíœ* (Bt VIIa), singular refăcut după *călḱíi̯, gˇíşt'ile* „gâştele“ (B VIIb) arată că poziția neaccentuată nu este obligatorie.

În acelaşi sens, sunt de menționat formele verbale în care evoluția lui [a] la [ă] şi apoi la [e] se motivează morfologic, prin tendința de regularizare a sistemului de conjugare: *aḱéț* (S VIIIa) < *acắț, înḱépe* (CU VIIb) şi *înḱápă* (B V) < *încápe*, cu impf. *înḱepe̯ám* (S VIIIa), *să înḱérce* (Bt VIIIb) < *să încắrce* „să încarce“, *să ḱerʲ* (CU VIIIc) < *să cărʲ* „să cari“, *să t'e sḱelz* (CU VI) < *să te scălzʲ, să să sḱélde* (CU VIIId, VI); *să Øéte* (B V) < *să gắte* „să termine“[6].

Pe de altă parte, se întâlnesc situații cu [ă] > [e] în poziție posttonică[7]: substantivul *cóțcă* „pătrățică“ are pluralul *cóțḱe* (Bt VIIa, b)[8], *iúgăr* este ocurent şi sub forma *i̯uØer*, cu pluralul *i̯úØere* (Bt VIIIa).

Caracterul activ al particularității în discuție se reflectă în cazurile de hipercorectitudine, când grupurile [ḱe], [Øe] se transformă în [că], [gă]: *penØéi̯* „bani mărunți, monede“ (< magh. *peng, penge*) apare şi sub forma *pengắi̯* (Bt VIIa)[9].

2.4. La nivelul dacoromânei, fenomenul discutat se întâlneşte pe zone extinse din Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania şi nord-vestul Olteniei (Puşcariu 1924–1926, 715–716; Tratat, 292; Urițescu 1987, 157–158). Aria de răspândire variază de la un termen la altul, uneori depăşind considerabil limitele menționate. Astfel, oprindu-ne doar la două exemple, discutate şi de către autorii

[6] Asemenea forme sunt atestate în graiuri din Crişana: *să ḱelcîʲ, să ḱélce, să kerʲ, să să sḱélde* (Teaha 1961, 96), graiuri în care, de altfel, fenomenul este cel mai bine reprezentat. Astfel de variante verbale sunt întâlnite şi în nordul Banatului, unde întreaga paradigmă a verbului *a încăpea* apare cu [e], respectiv, cu [ḱ], indiferent de poziția moale sau dură a lui [ă] (Urițescu 1987, 159 şi n. 8).

[7] Sextil Puşcariu (1924–1926, 715, 716) consideră obligatorie poziția protonică a lui [ă], pe când poziția moale este socotită facultativă.

[8] În DA, s.v. *cóțcă*, este menționat faptul că „se evită a se forma pluralul”, ceea ce probează dificultatea creării unei asemenea forme.

[9] Un caz asemănător este citat de Sextil Puşcariu (*art. cit.*, 716): *căpeneag* „haină lungă şi largă care acoperă tot corpul” < *chepeneag* < magh. *köpenyeg*, la care adăugăm pe *căscânéu*, atestat în monografia lui Ov. Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului* pentru *chischinéu* < magh. *ke(s)zkenő* (v. DA, s.v. *chischinéu*).

BDD-V1896 © 2005 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)

citaţi, constatăm următoarele: *ќiméşă*, care ocupă aproape un sfert din teritoriul dacoromân, apare şi într-o microzonă din apropierea oraşului Roman (Puşcariu, *art. cit.*, 715), iar, după datele ALRR — Munt., Dobr. (h. 477 MN), cuvântul este atestat sub forma *ќeméşă*, pl. *ќeméşi̯* şi în două localităţi din Muntenia şi Dobrogea (pct. 755 din judeţul Buzău şi 882 din judeţul Tulcea)[10]; varianta *sќintéţe* cunoaşte, de asemenea, o arie extinsă. Astfel, ea este întâlnită, în afara zonelor amintite mai sus şi detaliate de Dorin Uriţescu (1987, 157), în 66 dintre cele 98 de puncte cartografice din NALR — Olt. (Pl. 27–28) şi în 3 puncte din vestul Munteniei (ALRR — Munt., Dobr., h. 207 MN, pct. 762, Dumitreşti, com. Verguleasa, din judeţul Olt, şi 777, Plosca, 778, Plopii-Slăviteşti, din judeţul Teleorman).

Pe lângă formele semnalate de către cei doi autori, considerăm că în acelaşi fenomen se încadrează şi genitiv-dativul de tipul [-kiį], [-Øiį] al substantivelor terminate în [-că], [-gă]. Pentru a explica evoluţia formelor respective ale substantivelor (feminine şi masculine, mai ales nume de persoană) precum *Anca, Luca, Moga, Rebeca, Stanca, Stoica*, dar şi *bunică, vlădică* ş.a., în acest sens, este necesar să pornim de la o particularitate întâlnită în limba română veche. În unele dintre textele secolului al XVI-lea, genitiv-dativul articulat al substantivelor de acest tip se construia prin adăugarea articolului hotărât la forma de singular cu [-ă] păstrat nealterat: *Anicăei, Lucăei, Milcăei, Mogăei, Rebecăei, Stoicăei, vlădicăei* (Densusianu, ILR, II, 95, 97). În aceste forme, [-că], [-gă] se încadrează în parametrii fenomenului de care ne ocupăm: [ă] precedat de velară se află în silabă neaccentuată, având în silaba următoare o vocală anterioară. Astfel, se poate explica o formă precum *Luchiei*, atestată în *Psaltirea Scheiană* (Densusianu, ILR, II, 95).

Genitiv-dativul de acest tip se întâlneşte astăzi în graiurile munteneşti (Coteanu 1961, 79; Tratat, 175), în patru puncte din ALR II: 25, Caraşova, judeţul Caraş-Severin, 37, Gad, judeţul Timiş, 95, Gheţari, fostă Gârda de Sus, jud. Alba şi 349, Groşi, judeţul Maramureş (ALR II, s.n., vol. VI, h. 1573), într-o arie din sud-estul Transilvaniei (zona Braşovului) (Puşcariu, LR, II, 392; Tratat, 372)[11], în nord-estul Transilvaniei (zona Bistriţa-Năsăud) (Ţâra 1975, 11; Tratat,

[10] Atestarea din judeţul Tulcea confirmă prezenţa fenomenului în Dobrogea, surprinsă de Sextil Puşcariu pe baza diminutivului *chelculíţă*, un posibil derivat de la *calce*, înregistrat, ca răspuns la chestionarul lui B. P. Hasdeu, din localitatea Niculiţel (cf. DA, s.v. *cálce*).

[11] Caracterul foarte restrâns al zonei din jurul Braşovului este probat de faptul că în aria Sibiului şi, mai departe, pe Târnave nu este atestat (Frăţilă 2005, 95; cf. Tratat, 372).

BDD-V1896 © 2005 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)

372), dar şi în graiurile româneşti din Ungaria: *máiḳi* (C VIIb, CU VIIa). Deşi cercetările asupra graiurilor crişene nu semnalează această desinenţă de genitiv-dativ, ea apare într-unul din exemplele citate de Dorin Urițescu pentru articolul proclitic *lu, lui, li: ď'uri văsăliḳi lui gusti* (Tratat, 302) şi, prin aceasta, adăugăm încă o particularitate comună graiurilor munteneşti şi celor crişene.

2.5. În afara teritoriului dacoromân, fenomenul apare în dialectul istroromân, de unde sunt citate variantele *ḳeméşe* şi *ḳe* „că“ (Puşcariu 1924–1926, 715), dar şi în unele documente sârbeşti, de unde Sextil Puşcariu (*idem*, 716) citează forma *kjelatori* „călători“, care, după opinia sa, ar dovedi prezența acestei particularități în vorbirea românilor apuseni şi ar constitui un argument în favoarea vechimii.

2.6. Ca inovație, fenomenul este atestat încă din textele secolului al XVI-lea. Astfel, pe lângă *gheta* „găta“, *ghetase* „gătase“, întâlnite în *Psaltirea Scheiană* şi citate de Sextil Puşcariu (*art. cit.*, 716), Ov. Densusianu semnalează o serie de forme care conțin pe [ḳe] < [că] şi pe [Øe] < [gă] din *Documentele Hurmuzachi*, din *Analele Academiei Române*, din *Documente româneşti* publicate de Ion Bianu în 1907 şi din *Psaltirea Scheiană*: *chend* „când“, *chete* „câte“, *chinilor* „câinilor“ (Densusianu, ILR, II, 39), *înche* „încă“, *judechetor, nicheiar* „nicăieri“ (*idem*, 53), precum şi genitivul, citat mai sus, *Luchiei* (*idem*, 95).

Având în vedere atestările din istroromână şi din documentele sârbeşti, Sextil Puşcariu (*art. cit.*, 716) susține vechimea deosebită a acestei transformări fonetice. Admițându-se vechimea fenomenului, dar respingându-se argumentele aduse, în acest sens, de Sextil Puşcariu, cercetările ulterioare consideră că evoluția vocalelor [ă], [î] la [e], [i], după velarele [c], [g], „este posterioară nu numai evoluției grupurilor consonantice *cl', gl'* la *ḳ, Ø*, ci şi, probabil, evoluției palatalelor *ḳ, Ø* la *t'', d''* (*ĉ, ĝ* etc.) în graiurile ardeleneşti“ (Urițescu 1987, 158–159). Părerea este împărtăşită şi de către Andrei Avram, care subliniază că modificarea de care ne ocupăm „este, de fapt, mai târzie decât apariția consoanelor [ť], [ď] pe oricare dintre cele trei căi cunoscute“ (Avram 1999, 34).

3. Exemplele întâlnite în bibliografia de specialitate cât şi cele atestate în graiurile româneşti actuale, pe de o parte, arată că această transformare, cu atestări în diverse zone, are frecvența cea mai ridicată în ariile vestice şi nordice ale dacoromânei (cf. Urițescu 1987, 162). Afirmația este valabilă şi pentru textele vechi, de unde cele mai numeroase exemple provin din *Psaltirea Scheiană*. Nu

BDD-V1896 © 2005 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)

este lipsit de interes să remarcăm că atestările din acest text, cu o singură excepție (*Luchiei*), sunt din partea transcrisă de copistul B, care, după I.-A. Candrea, se trăgea dintr-o arie cu rotacism şi, în general, dintr-o zonă foarte apropiată de cea a textului originar. Întrucât fragmentul din *Psaltirea Scheiană* transcris de acest copist pare a fi cel mai apropiat de limba originalului, dar şi de însuşi graiul copistului (Candrea 1916, XLI), avem motive să considerăm că, în general, particularitățile prezente în această parte a textului religios aparțineau subdialectului maramureşean[12].

Pentru a susține ideea că exemple precum cele citate din textele vechi aparțineau limbii vorbite în epocă, se poate folosi ca argument forma *nicheiar*, care se perpetuează până în zilele noastre în diverse variante: *necheíri, nicheíri, nichiiắri, nichiíri*, atestate, alături de cea amintită de Dorin Urițescu (*nik̆iðúrl̥; art. cit.*, 159, n. 7) şi de cea din graiurile din Ungaria (*nicherí*), întâlnită şi în punctul 834 (Putineiu, județul Ilfov) din rețeaua ALRR — Munt., Dobr. (v. Gl. Munt., s.v. *nicherí*), în localități din județele Timiş, Satu Mare şi Ilfov (ALR, I, h. 320; 1368, pct. 40, 341, 940). În acelaşi sens, amintim pe *să Øéte* (B V) (v. *supra*).

Pe de altă parte, se poate observa că fenomenul nu apare în contexte fonetice identice pentru toate cazurile citate. Astfel, dacă elementul comun tuturor este transformarea vocalelor centrale [ă], [î], aflate după consoanele velare [c], [g] în vocale anterioare [e], [i], ceea ce atrage după sine trecerea velarelor în seria mediopalatalelor[13], condițiile în care se produce această modificare diferă.

Principala condiție invocată de către toți cercetătorii care s-au ocupat de această particularitate este prezența unei vocale anterioare în silaba următoare, aceasta însemnând că, de fapt, fenomenul se înscrie între situațiile de asimilare vocalică regresivă, la fel ca în *gremézʲ* (Bt VIIIa), *nidéjde* < *nedéjde* (S VIIIc), *să*

[12] I. - A. Candrea a stabilit clar că manuscrisul Psaltirii româneşti, care, după ce fusese în proprietatea lui Gheorghe Asachi, a aparținut bibliotecii lui D. C. Sturdza-Scheianu, reprezintă o copie după o traducere anterioară (Candrea 1916, XXVIII).
Totodată, „studiind cu deamănuntul de o parte forma literelor şi unele semne caracteristice din textul nostru, iar de altă [parte] fonetismul, ortografia, elementele morfologice şi lexice", cercetătorul conchide că *Psaltirea Scheiană* este scrisă de mai mulți (probabil trei) copişti: primul ar fi transcris paginile 1–19, al doilea, 19–196, iar al treilea, 197–530.

[13] Formele citate de obicei pentru ilustrarea fenomenului sunt notate diferit de la un autor la altul: [che], [chi], [ghe], [ghi] (Puşcariu 1924–1926), [ke], [ki], [Øe], [Øi] (Urițescu 1987), [ke], [ki], [ge], [gi] (Emil Petrovici, în ALR II şi, mai recent, Petru Neiescu, în ALRR – Maramureş; cf. Avram 1999, 33–34).

BDD-V1896 © 2005 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)

sepi̯ (CU VIIId), *să sepe* (CU VIIIb), *să sférme* (OP VIIb), *trezńéşt'e* (OP VIIa) (cf. Urițescu 1987, 159)[14], ceea ce ar reprezenta „o tendință naturală care se manifestă în dacoromână“ (*idem*, 160). Aşa după cum am afirmat deja, majoritatea formelor atestate se înscriu în limitele acestei condiții.

Există însă şi exemple în care [ă], [î], adesea aflate la sfârşit de cuvânt, nu au o vocală anterioară în silaba următoare şi nici nu pot fi încadrate între formele analogice, precum *akeț, înkep* etc. Dacă pentru cuvinte, de obicei, neaccentuate în frază, cum sunt *că, când, dacă, încă*, variantele *che, chend, înche*, din româna veche, *ke* din istroromână, *kĕ, ǩend, dakĕ, înkĕ*, din graiurile româneşti vorbite în Ungaria, pot fi explicate prin contextul fonetic (fonetică sintactică), eventual specific fenomenului, iar pentru o formă precum *dáskel*, din Ungaria, se poate face apel la pluralul *dáscăli*, în alte cazuri poziția moale nu poate fi invocată. În această situație se află *judechetor*, din limba veche, *kjelatori*, din textele sârbeşti, *dăspkiém, skepătát* ş.a., din textele culese din Ungaria.

Trebuie să încadrăm în această categorie de exemple şi formele întâlnite de Em. Petrovici în graiul caraşovenilor: *iskępítal sam* „am scăpat“ < rom. *scăpat, kępЇc* „cupa cu care se ia vama la moară“ < rom. *căpeț* (atestat în localitatea Secaş) (Petrovici 1935, 82). Tot aici se încadrează variante de tipul *astruk^{ă}/ęmînt, k^{ă}/ęsăpii, mœotkę, skęrmęnęm* atestate în graiul locuitorilor (mai ales al femeilor) din pct. 29 (Secăşeni) din ALR II (Sala 1958, 249). În toate cazurile discutate de Em. Petrovici şi de Marius Sala, fenomenul se explică prin influența rostirii lui [ă] românesc ca [ę], specifică slavei meridionale de tip apusean (Sala 1958, 250). Având în vedere această observație, precum şi faptul că pronunțarea lui [ă] românesc ca [ę] este considerată un arhaism fonetic, rezultă că forma *kjelatori*, citată de Sextil Puşcariu din documente sârbeşti, reprezintă, în realitate, urmarea aceleiaşi rostiri din limbile slave apusene.

Tendința spre modificarea rostirii lui [ă] românesc în situații în care este exclusă asimilarea vocalică se întâlneşte în graiurile româneşti din Ungaria (în

[14] Aparenta excepție invocată de Dorin Urițescu pe baza formei *nikiðúri̯*, despre care autorul crede că ar putea reprezenta rezultatul unei asimilări progresive, credem că este, de fapt, o variantă a lui *niǩerí* (< *nicărí*), atestată în graiurile din Ungaria şi nu numai (v. *supra*). Forma *nicărí*, a cărei evoluție la *nikerí* nu prezintă dificultăți, este răspândită atât în Crişana (Teaha 1961, 103), cât şi în diverse zone din Banat şi din Transilvania (v. DLR, s.v. *nicăiéri*; cf. TDBN, *Glosar*, s.v. *nicărí*).

BDD-V1896 © 2005 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)

special, în Chitighaz): *bunĕ, dĕ*[15], *masĕ, olecuţĕ*, dar şi la românii din Secăşeni[16]: *męşinę dę*[15] *tors*[17].

Dată fiind similitudinea dintre situaţiile întâlnite la românii din Banat şi din Serbia şi la cei din Ungaria şi ţinând cont că, de această dată, nu mai poate fi vorba de asimilare vocalică, considerăm că şi în graiurile din Ungaria avem de a face cu o particularitate de rostire, întâlnită la maghiari şi la românii bilingvi, determinată de lipsa lui [ă] din sistemul vocalic al limbii maghiare. La fel, *ke* şi, poate, şi *kemeşe* din istroromână reprezintă consecinţa absenţei sunetului [ă] din acest dialect, particularitate datorată şi ea influenţei croate (cf. Urițescu 1987, 159). Chiar dacă sunetul care îl înlocuieşte pe [ă] românesc diferă de la o zonă la alta ([e], [ĕ] în graiurile româneşti din Ungaria, [ę] în dialectul istroromân şi în graiul românilor din Secăşeni şi al caraşovenilor), cauza acestei înlocuiri este aceeaşi: influenţa din partea limbilor care nu-l cunosc pe [ă].

În aceste condiţii, revenind la textele româneşti vechi, afirmaţia lui Ov. Densusianu: „În ce priveşte *înche* DH. XI, 398; *judechetor* AA. XX, 442; *nicheiar* AA. XX, 445 (cf. *gheta* PS. LXXVII, 19, 20; LXXXVIII, 15), ele nu au mai multă valoare decât *chend, chete*, relevate în altă parte“ (Densusianu, ILR, II, 53) nu pare a avea susţinere. Referitor la cauza apariţiei unor asemenea forme, chiar Densusianu, după ce contestă existenţa lor în limbă, arătând că variante precum *chinilor, cheta* „nu pot avea, fireşte, nici o valoare fonetică“ (*idem*, 39), consideră că „ele amintesc scrierea stângace a străinilor care se străduiau să scrie româneşte; e de mirare totuşi că le întâlnim în texte scrise de români“ (*ibidem*).

Din punctul nostru de vedere, lăsând la o parte formele motivate fonetic (*chinilor, gheta, Luchiei, nicheiar*), grafii precum *che, chend, înche* pot reprezenta şi ele rostiri, individuale sau colective, influenţate de limba maghiară.

Concluzia care se degajă din faptele prezentate este că în dacoromână există fenomenul natural, motivat fonetic, de înlocuire a vocalelor mediale [ă], [î] precedate de [c], [g] cu vocalele anterioare [e], [i] şi, drept consecinţă, de

[15] În lumina celor discutate, *dĕ*, atestat în graiurile româneşti din Ungaria, şi *dę* din Secăşeni nu reprezintă o formă de trecere de la varianta din româna standard *de* la cea dialectală *dă*, ci o confirmare a faptului că idiomurile la care ne referim se află în aria în care [d] din această prepoziţie se rosteşte dur (cf. Sala 1958, 250).

[16] Rostirea [e] a lui [ă] românesc este atestată şi la românii din Banatul Iugoslav, unde este tratată, de asemenea, ca o influenţă sârbească (Tratat, 402).

[17] În articolul său, Marius Sala susţine că trecerea lui [ă] la [ę] sau la [$^{ę}/_{ă}$] se produce mai ales după labiale: *púlpŸ, pŸr, trímbę, spúmę* (Sala 1958, 249).

BDD-V1896 © 2005 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)

transformare a velarelor în mediopalatalele [ḱ], [Ø]. Fenomenul, întâlnit încă din româna veche, are caracter de tendinţă latentă, care se manifestă în diferite cuvinte, în diverse zone, cu intensitate, mai mare sau mai redusă, variind de la o zonă la alta.

În graiurile româneşti din Ungaria particularitatea se caracterizează printr-o vitalitate deosebită, explicabilă prin faptul că aici coexistă doi factori favorizanţi, convergenţi. Este vorba, pe de o parte, de acţiunea factorului lingvistic intern amintit, cu frecvenţă mai ridicată în graiurile nord-vestice ale dacoromânei, în care se încadrează, în mod firesc, şi cele din Ungaria, şi pe de altă parte, de acţiunea factorului extern: rostirea lui [ă], [î] ca [e], [i] sub influenţa limbii maghiare, al cărei sistem fonetic nu conţine cele două vocale din limba română.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ALR I, vol. I, II = *Atlasul lingvistic român*, publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj sub conducerea lui Sextil Puşcariu. Partea I, de Sever Pop, vol. I, Cluj, 1938; vol. II, Sibiu-Leipzig, 1942.

ALR II, vol. I = *Atlasul lingvistic român*, publicat... de Muzeul Limbii Române sub conducerea lui Sextil Puşcariu. Partea II, vol. I, de Emil Petrovici, Sibiu-Leipzig, 1940.

ALR II, s.n., vol. VI = *Atlasul lingvistic român* [partea a doua]. Serie nouă. [Material cules de Emil Petrovici. Redactor principal: Ioan Pătruţ, Bucureşti], vol. VI, 1969.

ALRR — Munt., Dobr. = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia şi Dobrogea*, vol. I–IV, de Teofil Teaha, Mihai Conţiu, Ion Ionică, Paul Lăzărescu, Bogdan Marinescu, Valeriu Rusu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, Bucureşti, 1996–2004.

Avram 1999 = Andrei Avram, *Probleme de cronologie în legătură cu apariţia şi cu evoluţia oclusivelor prepalatale în graiurile dacoromâne*, în FD, XVIII, p. 25–38.

Avram 2001 = Andrei Avram, *Noi contribuţii etimologice*, Bucureşti.

Candrea 1916 = I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană*. Comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din slavoneşte. Ediţiune critică de... I. *Introducerea*, Bucureşti, 1916.

Coteanu 1961 = Ion Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, Bucureşti.

BDD-V1896 © 2005 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)

DA = Academia Română, *Dicţionarul limbii române*, Bucureşti, 1913–1948.

Densusianu, ILR, II = Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*. Ediţie îngrijită de J. Byck, vol. II, Bucureşti, 1961.

DLR = Academia Română, *Dicţionarul limbii române* (DLR). Serie nouă, Bucureşti, 1965–.

Faiciuc 1983 = I. Faiciuc, *Note despre răspândirea reflexelor dure şi moi ale oclusivelor dentale* **t, d, n** *în graiurile bănăţene*, în CL, XXVIII, 2, p. 101–112.

Frăţilă 2005 = Vasile Frăţilă, *Graiul de pe Târnave*, Blaj, 2005.

Gl. Munt. = Maria Marin, Iulia Mărgărit, *Glosar dialectal. Muntenia*, Bucureşti, 1999.

Gl. Olt. = *Glosar dialectal. Oltenia*, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu, de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu şi Magdalena Vulpe, Bucureşti, 1967.

Marin 2000 = Maria Marin, *Elemente arhaice sau învechite în morfosintaxa graiurilor româneşti din Ungaria*, în FD, XIX, p. 197–209.

NALR — Olt. = *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia*. Vol. I–V, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu de Teofil Teaha, Ion Ionică şi Valeriu Rusu, Bucureşti, 1967–1984.

Petrovici 1935 = Emil Petrovici, *Graiul caraşovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*, Bucureşti.

Puşcariu 1924–1926 = Sextil Puşcariu, *Etimologii*, în „Dacoromania“, IV, partea a II-a, p. 671–715.

Puşcariu, LR, II = Sextil Puşcariu, *Limba română*. II. *Rostirea*, Bucureşti, 1959.

Sala 1958 = Marius Sala, *Un fenomen fonetic românesc produs sub influenţa graiurilor sârbo-croate*, în „Romanoslavica“, vol. III, p. 249–250.

TDBN = *Texte dialectale şi glosar. Bistriţa-Năsăud*, de Maria Marin şi Marilena Tiugan, Bucureşti, 1987.

Todoran 1956 = Romulus Todoran, *Cu privire la repartiţia graiurilor dacoromâne*, în LR, V, 2, p. 38–50.

Tratat = *Tratat de dialectologie românească*. Coordonator Valeriu Rusu, Craiova, 1984.

Ţâra 1975 = Vasile Ţâra, *Graiul de pe valea superioară a Şieului (Transilvania)*. Rezumatul tezei de doctorat, Timişoara.

Urieţescu 1987 = Dorin Urieţescu, *Sincronie şi diacronie. Fonetismul unor graiuri din nordul Banatului*, Timişoara.

BDD-V1896 © 2005 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)

L' ÉVOLUTION DES VÉLAIRES [c], [g] SUIVIES PAR [ă], [î] DANS LES PARLERS ROUMAIN DE L' HONGRIE

Résumé

Les observations de cet article partent des recherches récentes de terrain entreprises dans neuf localités à population roumaine de l'est de l'Hongrie. Elles se réfèrent au passage des vélaires [c], [g] suivies par [ă], [î] aux prépalatales [ḱ], [Ø] dans des mots comme tels *ḱiméşe* („chemise"), *Øínă* < *gheínă* („poule), *călkíi̯* („talon"), *Øíştile* („les oies"), etc., phénomène très fréquent dans les patois roumains de l'Hongrie.

L'auteur essaie de démontrer que dans la même particularité s'inclut l'évolution à *-chii, -ghii* du morphème de génitif-dativ, spécifique aux substantifs terminés en *-că, -gă*.

La conclusion qui se dégage des faits présentés est que dans le dacoroumain il y a le phenomène naturel, motivé phonétiquement, de substitution des voyelles médiales [ă], [î] précédées par [c], [g], par les voyelles antérieures [e], [i] et, par conséquence, de transformation des vélaires dans les médiopalatales [ḱ], [Ø].

Ceci représente une tendance latente qui se manifeste, dès le roumain ancien, dans de diverses régions, à intensité variable d'une zone à l'autre. La grande vitalité attestée dans les parlers roumains de l'Hongrie se doit au fait que là-bas, à côté du facteur linguistique interne mentionné, il agit aussi un facteur externe: la prononciation de [ă], [î] comme [e], [i] sous l'influence du hongrois dont le système phonétique ne contient pas les deux voyelles du roumain.

BDD-V1896 © 2005 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:32:46 UTC)